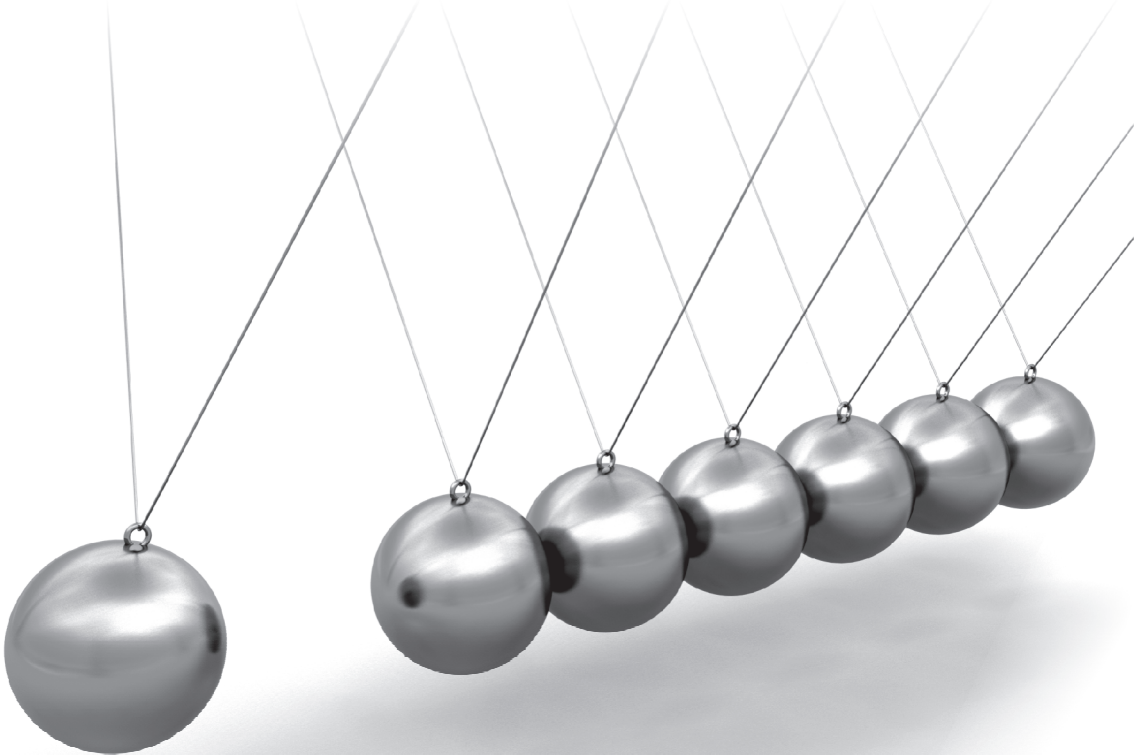

Културна баштина и криза: херитолошки и архитектонски аспект

Александар Кадијевић (уредник)

1838

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

К

ултурна

**баштина и криза:
херитолошки и архитектонски
аспект**

Темајски зборник

уредник др Александар Кадијевић

Едиција *Човек и друштво у време кризе*

*Културна баштина и криза:
херитолошки и архитектонски аспекти
Темајски зборник*

уредник др Александар Кадијевић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду
Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

др Александра Ступар,
Архитектонски факултет Универзитета у Београду
др Верена Перко,
Филозофски факултет Универзитета у Љубљани
др Предраг Драгојевић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Преводи резимеа

Аутори радова

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-170-7

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Александар Кадијевић, Милан Појагић*
Предговор
- 11 | *Александар Кадијевић*
Утицај друштвених криза на развој архитектуре са освртом на стање у Србији од 1990. до 2021. године
- 29 | *Милан Појагић*
Баштина у доба кризе јавног добра у Србији почетком XXI века
- 45 | *Милица Божић Маројевић*
Места страдања као места сећања:
од препознавања наслеђа до креирања заједничке баштине
- 65 | *Никола Крстиновић*
Музеји и „одговори“ на кризе: моћ слика – слике немоћи
- 81 | *Владана Пушњик Прица*
Повратак прошлости: стамбено питање и криза културе становања у новијој српској архитектури
- 97 | *Милена Јокановић*
Суочавање музеја са кризом: нови приступи за *нову стварност*
- 115 | *Александра Илијевски*
Хуманитарна криза и техничка елита:
српски архитекти у Првом светском рату
- 133 | *Марија Ђорђевић*
Како, зашто и за кога?
Савремено сакупљање, пандемија и дигитални депои

др Александар Кадијевић*

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ КРИЗА НА РАЗВОЈ АРХИТЕКТУРЕ СА ОСВРТОМ НА СТАЊЕ У СРБИЈИ ОД 1990. ДО 2021. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се преиспитује утицај друштвених криза на развој архитектуре, са нагласком на стање у Србији од 1990. до 2021. године. После ратова деведесетих, праћених економском стагнацијом и девастацијом културног наслеђа, у неолибералном систему изградње започела је криза ауторске архитектуре, карактеристична за глобалну постпрофесионалну еру. Осим експанзијом „инвеститорског урбанизма“ и политичког волунтаризма на пољу грађења, изазвана је и принудним укрупњавањем пројектантских тимова, фаворизовањем страних архитеката за извођење иконичних објеката, комерцијализацијом стручне едукације, инфлацијом кадрова и нетранспарентношћу јавних процедура.

Кључне речи: Србија, друштвена криза, архитектура, урбанизам, глобализација

Кризе у архитектури: спољашњи и унутрашњи узроци

Утицај *мирнодојских* друштвених (политичких, економских, здравствених, безбедносних, хуманитарних, еколошких, стамбених, идентитетских) и *рајнских* криза, као и природних катастрофа и климатских промена на развој градитељства у Србији превасходно се разматра у теоријском, а ређе у историјском контексту, како би се будуће правовремено предупредиле. Отуд у тумачењу те сложене интеракције предњаче социолози града, урбани антрополози, културолози, архитектонски критичари и теоретичари, стављајући нагласак

* Редовни професор, Одељење за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, akadijev@f.bg.ac.rs

на актуелне друштвене кризе, чији се утицај препознаје у започетим или тек завршеним градитељским подухватима.

С друге стране, негативан утицај друштвених криза на архитектонско стваралаштво подразумева се као опште место историографских студија, при чему се њихови узроци и последице често поистовећују. Кризни периоди у развоју друштва углавном се заобилазе као архитектонски „заостали“ и истраживачки „незанимљиви“ (раздобља непосредно пре, током и после ратова и револуција, економских криза, санкција и изолација), за разлику од „стабилнијих“ епоха којима се поклања већа пажња. И када се повремено анализирају, архитектонске кризе се не описују подробно као процеси колективног заостајања већ као пролазни периоди у развоју индивидуалних опуса.

За разлику од спољашњих (друштвено-економских), веома ретко се разоткривају унутрашњи узроци кризе у архитектонској струци, који су повезивани са застојем у раду водећих пројектаната, раскоракот између теорије и праксе, падом квалитета и обима изградње, порастом конкурентских суревњивости, негативном кадровском селекцијом, неправилностима у спровођењу јавних конкурса, неусклађеношћу функције, конструкције и уметничког израза градитељских дела. Разводњеност мерила за одређивање криза последица је теоријске недограђености архитектонске историографије, због чега се и ослања на критеријуме друштвених наука, непримерене тумачењу градитељског наслеђа. Но, то неће одагнати дилему који чиниоци пресудно утичу на избијање криза у архитектури – спољашњи или унутрашњи?¹

Подстакнут размишљањима левичарског критичара Малколма Мекевена (MacEwen, 1974),² историограф Чарл Џенкс је табеларно приказао једанаест узрока кризе у касномодерној архитектури, који

- 1 У српској архитектонској теорији, ту дилему су настојали да разреше Ђурђе Бошковић и Богдан Несторовић, иступајући са становишта дијалектичког материјализма и еволуционистичког детерминизма (Бошковић, 1951–1952; Несторовић, 1951–1952), а затим Милош Р. Перовић, који је архитектонску сцену деведесетих у Србији упоредио са стањем у Немачкој и СССР-у после Првог светског рата (Perović, 2003, 210–229), и Слободан Г. Богуновић са теоријом „миљеа“, чији су елементи такође подстицајни за ову расправу (Bogunović, 2005, 1320–1326).
- 2 Мекевен је резимирао енглеско становиште о узроцима актуелне кризе модерног покрета почетком седамдесетих, напомињући шта би све требало предузети. Предложио је да се реформише Краљевски институт британских архитеката (RIBA) као главни „узрочник“ кризе, да се спречи даље осиромашење и понављање стилских решења, да пројектанти „поново пронађу душу“ и смање дистанцу према јавности, покажу социјалну одговорност својствену пиониризма модернизма.

су изазвали њено ликовно осиромашење и изневеравање еманципаторских друштвених циљева (Dženks, 1985, 42–46). Напоменуо је да не постоји један узрок кризе ни „дежурни кривац“ у виду личности или институције него *сисџем њовезаних узрока* (спољашњих и унутрашњих), који се не може превладати ни променама идеологије и стила, већ реформама економског окружења, изменама стваралачког фокуса и организације рада архитектата.³

Усмерена на кризу модерног покрета у западној капиталистичкој архитектури, Џенксова класификација је само делимично примењива на кризе у новијем српском градитељству, узроковане специфичним локалним условима. Отуд се домаћи тумачи суочавају са низом неразрешених питања која у перспективи заслужују прецизне одговоре: да ли је сваки изостанак консензуса о стратешким циљевима српске архитектонске културе показатељ њене кризе или представља фазу дијалектичког превазилажења унутрашњих дилема? Где почињу, а где престају границе кризних периода у новијој српској архитектури и које личности и институције томе темељно доприносе? Да ли су за продубљивање криза превасходно одговорни посленици архитектонске струке или функционери државне власти, неуспешни у спровођењу грађевинске политике? Сходно томе, поставља се питање коме припадају главне заслуге за превладавање архитектонских криза након њихове ескалације. Да ли утицајним пројектантима и теоретичарима или ширем кругу изванстручних ауторитета? За сада се „кривица“ за застоје углавном пребацује на рестриктивни друштвени амбијент, а када то није могуће потврдити, узроци се проналазе у филозофским противречностима „духа времена“, за који се верује да повезује сва цивилизацијска стремљења (Кадијевић, 2010).

Постојање кризе у архитектури веома је тешко егзактно доказати, а много лакше показати на појединим грађевинама као „символима“ застоја јер се сматра да кризе имају упадљиву морфологију. Међутим, пошто њихова морфолошка обележја никада нису прецизно дефинисана, такво партикуларно, у бити субјективно сагледавање више доприноси разоткривању негативних последица кризе него

3 Узроке кризе у постојећим системима изградње (приватном, јавном и инвестиционо-предузимачком), Џенк разврстава према економским, идеолошким и мотивационим параметрима, кроз однос према месту, наручиоца према архитекти, према величини пројекта, величини и типу бироа, методологији пројектовања, одговорности, типовима објеката и стила. У свакој ставци проналази слабости које узрокују кризу (безличност, клишеизираност и спорост рада, неповезаност између наручилаца, пројектаната и извођача грађевина). Закључује да радикална елиминација свих узрока није реална већ да би за повратак хуманије градње и дијалога између пројектаната и инвеститора било довољно да се промени комбинација од неколико узрока.

разумевању њених социјалних и концептуалних узрока. Често се занемарује и чињеница да је оно што се данас карактерише као криза у изворном времену сматрано „успоном“, због чега би у већој мери требало узимати у обзир и манифестације самосагледавања епоха.

Намеће се и питање да ли је сваки знак исцрпљености и окамењена идеја у раду архитеката потврда њихове стваралачке кризе или је реч о привременом застоју и инсистирању на провереним методама. Могу ли се прецизно одредити размере кризе на појединачном и колективном нивоу? Јер када неки аутор нагло застане (а тиме и заостане), други се покрећу и заузимају престижне позиције у стручној хијерархији. Још је теже када градитељску сцену изненада напусте талентовани аутори и заслужни утемељивачи, али ни то не значи да је криза струке неминовна.⁴

Могу ли се у слојевитом контексту архитектонских дела раздвојити показатељи стагнације у сфери конструкције, функције и естетског израза или се она подједнако испољава у свим аспектима истовремено?⁵ Да ли кризе уметничког израза првенствено подстичу наручиоци који инсистирају на практичним, уместо на естетски разрађеним решењима? Изазива ли свако ускраћивање права архитектура на неспутан уметнички израз „кризни“ раскорак са функционалном и конструктивном компонентном у процесу пројектовања? Поспешује ли криза субјективности пораст објективности у том процесу и обрнуто? Да ли се криза у архитектури увек развија истим интензитетом или је он променљив и непредвидљив? Може ли се прецизно одредити њено трајање и распрострањање? Изражава ли се криза само „неуравнотеженим“ архитектонским композицијама

4 Упркос прераној смрти Ратомира Богојевића (1962) и нестанка дугогодишњих предводника Драгише Брашована, Милана Злоковића (1965), Николе Добровића (1967) и Момира Корунковића (1969), српска архитектура шездесетих година прошлог века није запала у кризу, проналазећи нове путеве и инспирације. Исти случај је и са хрватском архитектуром друге половине тридесетих, која је, упркос изненадне смрти перспективног лидера млађе генерације Јосипа Пичмана и ауторитативног професора Хуга Ерлиха (1936), наставила да се развија узлазном путањом.

5 Главни узрок концептуалних криза у архитектури Богдан Несторовић проналази у потреби за радикалним индивидуализовањем уметничког израза историјских стилова, што је водило растакању формалних канона из њихових „цветних“ фаза. Иако корисно за преиспитивање општих стилистичких стремљења у архитектури, које је и графички документовао, његово тумачење није примењиво на ауторске опусе чије кризе произлазе не само из концептуалних дилема већ и из дубоко личних, емотивних, психосоцијалних и егзистенцијалних проблема (Несторовић, 1951–1952). Четрдесетак година касније, Никола Полак је при карактерисању исте појаве, уместо термина „криза“ и „декаденција“, афирмисао израз „дисторзија“ (Polak, 1990, 62).

које одступају од „хармоничних“ из стабилних раздобља или је њен визуелни репертоар разноврснији? Може ли се, попут пада бруто друштвеног производа, смањења извоза, слабљења вредности националне валуте, и кривуља кризе у архитектури графички приказати? Да ли се њено манифестовање у прошлости и садашњости може документовати статистичким извештајима?

Са правом се намеће и питање спадају ли архитектонске кризе у процесе краћег или дугог трајања. Много је примера из новије историје који утицај друштвених криза на градитељске токове недвосмислено потврђују, али и оних који га негирају и доводе у питање. Међутим, може ли неколико истинских ремек-дела друштвено „кризне“ епохе демантовати утисак о њеној архитектонској „заосталости“, израженој у превласти стереотипних решења?

Уосталом, ко је компетентан да са дистанце процењује кризе у архитектури и каквим мерилима би требало да се руководи? Да ли су то добро упућени протагонисти посматраног периода (који су често одговорни за појаву и превладавање тадашњих криза) или они који суде на основу посредних сведочанстава?

Могу ли се прецизно одредити почетак кризе у архитектонској култури и тренутак њеног превазилажења? Да ли је у питању краћи период (дан, недеља, месец) или процес од неколико месеци, година и деценија? Да ли се превладавање кризе подудара са појавом неког утицајног теоријског трактата, техничког открића и „прекретничке“ грађевине или првобитно почиње у структури еманципаторске свести?⁶ Како премостити јаз између схватања кризе као индивидуалне стваралачке појаве и појаве која се развија на колективној, често и генерацијској основи? Да ли детектовање криза у архитектури уопште може бити објективно, ако се о њима суди на основу субјективних искустава и спознаја? Јер оно што је криза за неког историографа често није за другог, па се може рећи да се, веома натегнуто, кризе проналазе, „доказују“ и пренаглашавају, иза чега се често крива идеолошка суревњивост према одређеној епохи.

Као широко примењив термин са негативним значењем, реч *криза* се у архитектонској историографији повезује са различитим

6 За сада се у српској историографији прекретнички значај „извлачења“ струке из кризе деценијама приписује тродневном *Саветовању архитеката и урбаниста Југославије* у Дубровнику (23–25. новембра 1950), које је отворило простор ауторској архитектури након пет година запостављања. Међутим, преломни значај тог догађаја „као кључне тачке“ за покретање нове архитектонске епохе оправдано оспорава Марко Стојановић, подсећајући да је за кристализацију нових мерила потребно најмање неколико година. Отуд то значајно саветовање повезује са конгресом CIAM-а одржаним у истом граду 1956. године (Стојановић, 2020).

раздобљима и опусима, а веома тешко доказује и контекстуализује, због чега је на том плану неопходно успоставити поузданија мерила. Има случајева да му се придају позитивне конотације стручног и цивилизацијског коректива. Користи се превасходно у карактеризацијске и описне сврхе, при чему се релативизује онтолошки статус кризе као процеса. У модерној херменеутици криза је дуго сматрана објективном појавом која се може растумачити са дистанце, да би се у постмодерним студијама свела на нормативни конструкт и полемички термин, погодан за „нова читања“ прошлости.

Пошто је истина увек негде између, може се закључити да кризе нису само израз данашње свести о противречностима минулих епоха већ да одражавају реално стање поремећених односа у прошлости, које је превазилажено сукобима или мирним средствима. Сматране друштвеним и културним прекретницама, изазивале су корените промене у архитектонском стваралаштву, које је по принципу повратне спреге и само доприносило продубљивању постојећих и отварању нових друштвених криза.

Разлози неуједначеног поимања криза у архитектури огледају се у чињеници да се веза између друштвене кризе и уметности тумачи са различитих теоријских становишта (Бјалостоцки, 1987). Према првом, најраспрострањенијем догматичном *историјскичко-социолојскичко* приступу, криза друштва неминовно води кризи у уметности, а тиме и у архитектури и урбанизму. Полазећи од става да уметност темељно зависи од стања у друштву, без изузетка у ближој и даљој прошлости, једнострано закључци се изводе по принципу каузалног детерминизма. Тиме се успони друштва пресликавају на стање у уметности (Периклово златно доба грчке класичне уметности, успон градова-држава у ренесансном раздобљу Италије, Чикашке школе у периоду економског узлета Средњег Запада, процват социјалне градње за време „црвене“ власти у Бечу двадесетих година прошлог века и др.), а падови за мање просперитетне, економски ограничавајуће и тоталитарне периоде. Стога се и квалитативне осцилације у архитектури по правилу правдају поремећајима у друштвеној сфери, иако она не утиче пресудно на њен уметнички израз.

Други, дијаметрално супротан *аутономистички* приступ полази од премисе да је развој уметности самосвојан и отпоран на спољне упливе, да не подлеже притисцима који дестабилизују социоекономску збиљу, о чему сведочи успон стваралаштва у изолованим друштвеним системима, за време окупација, глади, сиромаштва и епидемија. Примере лако проналази у светској и домаћој архитектонској историји. Тако је највелелепнија зграда у историји Војводине

палата Дунавске бановине (1936–1939) у Новом Саду арх. Драгише Брашована, која садржи и највећи број просторија у тој покрајини (569), управо изграђена у време велике глади, што није утицало на квалитет њених уметничких перформанси. Подсећамо и да је репрезентативни Југословенски павиљон на светској изложби у Барселони (1929) истог аутора, изведен на почетку диктатуре краља Александра I Карађорђевића, што потврђује да криза демократије не изазива неминовно и кризу архитектуре.

Трећи приступ, *релативистички*, имплицира да кризе увек постоје на цивилизацијском микронивоу (у животу појединаца, група и у засебним струкама), а потом и на макроплану у проблемима у функционисању држава, међународних односа и финансија јер је свет прожет неразрешеним споровима различитог интензитета. Сматра се да кризе не јењавају ни у уметности већ стално ескалирају или слабе, изражавајући се као кризе критеријума, укуса, инспирација, идеја и креативности, а неретко и у виду трвења конкурентских група, школа и праваца.

Четврти приступ у расветљавању уметничких импликација друштвених криза екстремно је *инверзиван* јер логичку замену субјекта врши у три правца. Испрва се стање друштвене кризе сматра корисним за развој уметности и кристализацију њених нових правила, а затим се ревидирају уврежени ставови о одређеним појавама као „кризним“ (што потврђује рехабилитација тековина маниризма, сецесије, ар декоа, Гаудија и других „заборављених“ аутора), да би се на крају показало да застрањивања у архитектури могу продубити постојеће и отворити нове друштвене кризе. Полази се од премисе да друштвена криза позитивно утиче на рад архитеката јер их подстиче и надахњује, омогућује да у затишју експериментишу без притисака који им се намећу у просперитетним раздобљима. Тиме се стање кризе сматра „растеређујућим“, па и прогресивним, јер подстиче рационална или утопистичка решења за превладавање нарасталих проблема.⁷ На том трагу се истичу прогласи италијанских футуриста који су призивали ратну кризу као „хигијену света“, стање у Немачкој и Совјетском Савезу после Првог светског рата, када је „папирна“ имагинарна архитектура достигла незабележен узлет. Често се цитира

7 Сматрајући кризе „искренијим“ и веома честим прелазним раздобљима у уметности (јер периоди „разметљивог мира“ и духовног сагласја кратко трају), Арнолд Хаузер је потцртао њихову револуционарну улогу у успостављању нових стилистичких стандарда. Парадигматски заокрет у нововековној уметности открива у антинатуралистичкој оријентацији маниризма, упркос „кризном менталитету“ друштва у коме се тај стил развијао, као претходници још радикалније модерничке „побуне“ (Hauser, 1965).

и антологијска изјава Бруна Таута о перспективама рада у услови-ма материјалне оскудице у Немачкој: „Данас нема никаквог посла – нема цигала, нема цемента, нема посла за архитекта, дошао је дакле *иренуџак да се озбиљно ради*. Дошао је стога час у којем нећемо бити професионално инструментализирани, него ћемо стварати културу“ (Borsi, 1984, 26), што је градитеље у свим потоњим кризама инспирисало да не клону духом и наставе са радом. Напослетку, као показатељи да архитектура није само пасиван објект друштвене стварности (Ignjatović, 2004) већ и да може продубљивати и изазивати кризе, истичу се грађевине које својом визуелном реториком пропагирају расистичке, шовинистичке и империјалистичке друштвене идеје, служећи експлоатацији, угњетавању и културној доминацији над подређеним или непокореним народима. Уз то, и многе нове хипернаметљиве грађевине, својом непримереном формом, позицијом и наменом изазивају масовно незадовољство грађана који траже њихово уклањање, не само из естетских већ и функционалних и еколошких разлога, чиме се отвара својеврсна друштвена криза, обележена протестима, петицијама, правним споровима, урбанистичким полемикама, медијским и политичким инструментализацијама.

Пети принцип је *идеолошки* и карактеристичан је за тоталитарне режиме у којима је свако одступање од званичне државне уметности проглашавано „кризним“ и „реакционарним“. Развио се, парадоксално, и у демократским отвореним културама, бранећи модернистичке идеале од „декадентног“ утицаја прошлости (Perez Gomez, 1983; Tournikiotis, 1999). Утемељена у естетици просветитељства, универзална прогресистичка идеологија је потиснута тек у епохи постмодернизма.

Под утицајем постмодернистичке херменеутике, у историографији се развио и шести, најеластичнији *синџетички* приступ у тумачењу уметничких криза, контекстуално и компаративно усмерен, а тиме слојевит и најмање искључив (Kaminer, 2011). Подразумева избалансирано обједињавање најподстицајнијих наноса свих претходних становишта, прилагођено темељитој анализи предмета истраживања. Полази од премисе да друштвене кризе посредно утичу на уметнички рад, али да га суштински не заустављају⁸ јер увек постоје алтернативна решења и стратегије превазилажења. Сматрајући га најплоднијим за

8 Изузетак су природне катастрофе и инвазије које су узроковале потпуни прекид уметничког стваралаштва појединих цивилизација (старокритске културе, Западног римског царства, Византије, претколумбовских култура и др.), као и открића нових уметничких техника (графике, фотографије) и грађевинских материјала (челика, алуминијума, армираног бетона), због чега су престале да се примењују многе устаљене технике и конструкције.

просуђивање утицаја друштвених криза на архитектуру, осветлићемо карактер те интеракције у Србији на прелазу векова, када се уметничка самосвест градитеља нашла на темељном испиту.

Утицај друштвене кризе на савремену српску архитектуру

Због недостатка потпуније историјске дистанце, утицај друштвене кризе на српску архитектуру, од увођења вишестраначког политичког система (1990) до здравствене кризе у Републици Србији узроковане пандемијом ковида 19 (2020–2021), није могуће целовито сагледати јер процеси које је она изазвала још увек трају, а последице су неизвесне. Ипак, досадашња истраживања показују да су се на развој градитељства на прелазу векова најнеповољније одразила насилна дезинтеграција СФРЈ (1991–1995) и агресија НАТО-а на СРЈ (1999), праћене економском стагнацијом и девастацијом културног наслеђа (Јаковљевић, 1999; Mitrović, 2012, 157–161) а потом и криза ауторске архитектуре у неолибералном тржишном амбијенту крхке демократије, узрокована деградативним аномалијама, као што су „инвеститорски урбанизам“, политички волонтаризам на пољу грађења, укрупњавање пројектантских тимова, фаворизовање страних архитеката за извођење иконичних објеката, комерцијализација стручне едукације, инфлација кадрова и нетранспарентност јавних процедура (Kadijević, 2019a).

Идентитетску кризу у архитектури тог друштвено турбулентног периода подстакли су и глобализацијски процеси (Stupar, 2009) и споро приближавање земље Европској унији, праћено притисцима да Србија призна нелегално отцепљење своје јужне покрајине Косово и Метохија (2008). Отуд рефлектовање друштвене кризе на савремено грађење представља сложену интердисциплинарну тему, понајвише због недостатка историјске дистанце и несмањеног утицаја њених генеративних фактора.

Кризу српског друштва на прелазу векова пратили су темељна измена перспективе историјске свести (Јовановић, 2006) и проналажење нових путева економског развоја, што није могло да се не одрази на уметност грађења. Међутим, *Београдска архитетскионска школа*, као темељна покретачка снага струке још од краја XIX века, успела је да задржи контролу и током екстремно кризних деведесетих година, о чему сведоче значајна остварења профане, сакралне и меморијалне архитектуре (Perović, 2003, 210–395; Милетић Абрамовић, 2007). Консолидовањем економских прилика након збацивања диктатуре

Слободана Милошевића (5. октобра 2000), друштвена криза је ублажена у многим сегментима, али се у појединим наставила до данас, добивши и нове видове због појачаних спољнополитичких притисака. Застој у европским интеграцијама, раст корупције, одлив „мозгова“, проблеми у владавини права и екологији главни су показатељи кризе коју би требало превазићи демократизацијом друштва и убрзањем структурних реформи, уз задржавање принципа војне неутралности. Замрзнути сукоб етничких заједница у покрајини Косово и Метохија успорава не само социоекономски него и њен градителски развој. С друге стране, континуиран прилив страних инвестиција и јачање кредитног рејтинга Србије упркос пандемији вируса корона повећали су обим изградње објеката најразличитијих намена, продубљујући кризу ауторске архитектуре која све више поприматимски деперсонализован, често и маркетиншким интересима прилагођен израз, у коме нема места за „неисплативо уметничарење“.

Због неусаглашених мерила за детектовање архитектонских криза и грађевина које је симболишу, ни служба заштите културних споменика дуго није формулисала конзистентан став о том питању. Штавише, у раздобљу социјализма, приликом одређивања конзерваторских приоритета, од ње се очекивало да фаворизује грађевине „прогресивног“ стилског проседеа, а да занемари „декадентне“ грађевине из „реакционарних“ времена. Тек је појавом постмодерне херменеутике и увођења политичког плурализма успела да се дистанцира од идеолошких притисака и кристалише објективна мерила, не делећи баштину на „кризну“ и „напредну“ (Живковић, 2017; Весковић, 2018).

Током деведесетих година, власт Слободана Милошевића није контролисала и злоупотребљавала архитектуру у политичке сврхе (Јевтић, 2014). Он се у грађење није мешао нити је, за разлику од претходних југословенских диктатора Броза и Александра, нагињао „великим“ пројектима. Иако је осиромашење српског друштва сузило изражајне могућности просторног стваралаштва (Alfirević, 2016, 137–151), оно није изазвало његов коренит застој већ и неочекиван успон у појединим областима (Perović, 1998, 150). Феномен дивље градње и деградативне надоградње последица је стамбене кризе узроковане приливом избеглица из других делова бивше СФРЈ, али је важно подсетити да је подизање великих сателитских насеља престало још средином осамдесетих година, када је усвојен тржишни концепт стамбене изградње (Stojanović, 1994). Међутим, претварање пољопривредног и индустријског земљишта у стамбено и пораст етнонационалистичког и малограђанског кича у изградњи резиденција „нове елите“ резултирали су хибридном турбо архитектуром локалног значаја (Prodanović, 2001; Bogunović, 2005, 1443–1446; Alfirević,

Слика 1. Бранислав Митровић и Василије Милуновић (ентеријер: Душан Тешић), Палаћа „Zepher“ (1992–1996), Краља Петра 32, Београд (извор: www.mit.arh)

2016, 137). Али то нису била главна дела српског неимарства већ аномалије проистекле из изолованости и економске стагнације друштва које је културолошки лутало улазећи у транзициони период. Београдска ауторска школа, са огранцима у Нишу, Новом Саду и Приштини, отворена према свету упркос слабљењу унутрашњег критичког капацитета (Mladenović, 2006), показала је завидну виталност (Stiller & Kovačević, 2011; Stiller & Kovačević, 2015) (сл. 1) све до масовнијег доласка страних инвеститора после 2000. године, који су њене посленике заобишли, доводећи сопствене пројектантске тимове да стварају „конфекцијску корпоративну архитектуру“.⁹ Неповољном утицају

9 Ту критичку синтагму, која најбоље дефинише карактер иностраног архитектонског уплива, изрекао је арх. Бојан Ковачевић у обраћању члановима Академије архитектуре Србије 2021. године, као њен председник.

друштвене кризе та школа се супротставила концептима одрживог развоја, урбане обнове, „паметног“ града, енергетски ефикасније и еколошки одговорне градње, покретањем еманципаторских удружења, манифестација и едиција, као што су „Академија архитектуре Србије“, „БИНА“, „DOCOMOMO Srbija“, „БАБ“, „МАСА“, „ЖАД“, „Strand“, „Архитектоника – унапређење становања“, „Архитектура у контексту“, „Епархијска радионица“, бројне изложбе, салони, часописи, веб-портали, саветовања и награде за ауторски допринос. Значајни помаци су остварени и у архитектонској конзервацији и историографији. На другом полу градитељске сцене, обновом религијске свести и јачањем друштвене улоге СПЦ, развио се национални огранак посвећен сакралној и меморијалној архитектури (Kadijević, 2013; Kadijević & Pantović, 2014; Манић, 2016).

Ни Милошевићеви следбеници на највишим државним функцијама (Војислав Коштуница, Зоран Ђинђић, Борис Тадић, Томислав Николић и Александар Вучић) нису се удубљивали у проблеме архитектонске струке већ су се фокусирали на опоравак економије, привлачење страних инвестиција, повећање запослености, заштиту угроженог националног идентитета и територијалног суверенитета, не добијајући за ово последње подршку западних сила. Подстакли су обнову традиционалног задужбинарства, враћање имовине старим власницима, изградњу цркава, јавних споменика, здравствених капацитета, станова за избеглице, младе, војску и полицију. С друге стра-

Слика 2. Архитектонско-урбанистички пројекат „Београд на води“ (2016–2021), у реализацији (извор: „Политика“ 22. март 2015)

не, Александар Вучић, премијер Србије од 2014, а од 2017. године и њен председник, у сарадњи са инвеститорима из Уједињених Арапских Емирата и Кине, а делом и уз помоћ Европске уније, иницирао је изградњу индустријских капацитета и саобраћајне инфраструктуре широм Србије. Покренуо је и урбанистички мегапројекат „Београд на води“ (2016–2021) (сл. 2), критикован због избора страних пројектаната мимо конкурса, одступања од евромедитеранске градитељске традиције и екранског заклањања Савског амфитеатра (Kadijević & Kovačević, 2016; Voјović & Štrbac, 2018). С друге стране, Вучић је, уз Ђинђића, значајно допринео завршетку изградње и уређења Храма Светог Саве на Врачару. За време владавине Српске напредне странке, на трагу српско-руског политичког зближавања, изграђено је више меморијалних скулпторско-архитектонских целина. Прво је уређен Руски некропољ на београдском Новом гробљу (2013) уз материјалну помоћ Руске Федерације, а затим је подигнут фигурални споменик императору Николају Романову II на месту старог руског посланства (2014, вајари Андреј Ковалчук и ГенADIЈ Праватоворов), (Spasić, 2019, 115–117) и емигранту Николају Краснову (2019, вајар Небојша Савовић), истакнутом архитекти међуратног Београда. Изведен према нацрту руског вајара Александра Рукавишњикова, споменик Стефану Немањи на реконструисаном Савском тргу (2017–2021) (сл. 3) критикован је због несразмерне висине, стилске анахроности, иконографских мањкавости и извођачке нетранспарентности. Међутим,

Слика 3. Савски трг са спомеником Стефану Немањи (вајар Александар Рукавишњиков), Београд (2020–2021), (извор: www.srbijadanas.com)

план да се обнови оригинална фасада Коруновићеве Поште Београд 2 (1928–1929) на ободу Савског трга изузетно је значајан са културолошког становишта, али не и чињеница да ће тај знаменити објекат, уз Железничку станицу, остати у трајном несагласју са силуетама Немањиног споменика и комплекса „Београд на води“.

Осим волунтаристичког стремљења „великим“ државним пројектима, српску архитектонску културу разводњава и рестриктивна естетика глобализације (Кадијевић, 2019б), коју намеће неолиберални капитал. Отуд се у расправама о новим економским приоритетима, глобалистичке преиначе у простору олако прихватају, иако корени то ревидирају градитељски идентитет и продубљују социјалну неједнакост (Пушић, 2001, 47–90). У томе предњаче архитекти и урбанисти који су са иницијаторима „нове урбаности“ интересно повезани (Bogdanović, 2007). Такав полувазални однос урушава самосвест домаћих културних прегалаца, којима се у епохи поимања уметничког дела као тржишног добра и политичког средства сужава простор за аутономно деловање. Тек мањина најдоследнијих се том рестриктивном односу опире, заузимајући независну критичку позицију.

Улажући у објекте који му доносе загарантован профит, глобални капитал свесно занемарује јавни интерес и принципе заштите културног наслеђа. То се нарочито запажа на најагресивнијим пунктовима његове моћи – представништвима страних компанија и банака, трговачким центрима и шопинг молловима, хипернаметљивим хотелима и стамбеним облакодерима. На тај начин, традиционална улога архитекте као креатора хуманије средине замењена је сервисном у естетизацији транснационалног капитала и масовне културе под његовом контролом (Џекић, 2015), чиме савремено градитељство улази у опасну постпрофесионалну фазу (Sadri, 2018; Kuzović & Gligorijević, 2018).

Упркос суженом маневарском простору за разраду иновативних идеја, тржишној естетици се супротставља креативна елита домаћих пројектаната коју је задесила смена генерација (Kovenc Vujić, 2002; Bobić, 2010; Ковенц Вујић, 2011; Богуновић, 2011; Petrović & Rašković, 2011; Mitrović, 2012, 83–156; Јевтић, 2014; Alfirević, 2016, 152–160; Stojkov, 2016; Bobić, 2019), проналазећи равнотежу између теорије и праксе, традиције и савремености, националне и глобалне културе, док медиокритетска већина активно подупире маркетиншки „главни ток“. Отуд се у обуздавању шпекулантске стихије и политичког волунтаризма, јачању институције јавних конкурса за „капиталне“ објекте, већој ефективности стручне критике, очувању принципа ауторске архитектуре и заштите наслеђа огледају главни путеви изласка из кризе.

Референце

- Alfirević, Đ. (2016). *Ekspresionizam u srpskoj arhitekturi*. Orion art.
- Бјалостоцки, Ј. (1987). Кризе у уметности, у: *О кризи*, ур. К. Михалски. Књижевна заједница, 161–178.
- Bobić, Đ. (2010). *Beleženje po Beogradu*. Samizdat B92.
- Bobić, Đ. (2019). *Arhitektura u iznudi*. Arhipelag.
- Bogdanović, R. (ur.), (2007). *Nova urbanost, globalizacija – tranzicija*. Društvo urbanista Beograda.
- Bogunović, S. G. (2005). *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*. Beogradska knjiga.
- Богуновић, С. Г. (ур.), (2011). *Академија архитектуру Србије. Раг-гела-коментари*. Академија архитектуре Србије.
- Бојовић, Б. & Штрбац, Д. Т. (2018). Београд на води – екран у Београду – екран пред Београдом. *ЗЛУ Мајишце српске* 46, 233–242. https://ZMSLU_46.pdf (maticasrpska.org.rs)
- Borsi, F. (1984). Ekspresionizam i arhitektura, *Život umjetnosti* 37–38, 25–33. https://www.ipu.hr/content/zivot-umjetnosti/ZU_37-38-1984_025-033_Borsi.pdf
- Бошковић, Ђ. (1951–1952). Нешто о законитости у архитектонском стварању. *Зборник радова Архитекционској факултету*, 5–9.
- Весковић, И. (ур.), (2018). *Културно наслеђе и друштво*. Завод за заштиту споменика културе града Београда. <https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2012/01/zbornik-IX-web.pdf>
- Живковић, Н. (ур.), (2017). *Културно добро данас – вредности и значење*. Завод за заштиту споменика културе града Београда. <https://beogradskonasledje.rs/wp-content/uploads/2012/01/zbornik-VIII-web.pdf>
- Ignjatović, A. (2004). Arhitektura kao diskurs. *DaNS* 45, 34.
- Јаковљевић, З. (ур.), (1999). Архитектура Београда страдала у „Ваздушној кампањи“ НАТО снага. *Наслеђе* 2, 213–221.
- Јевтић, М. Х. (2014). Милошевић као повод за ниподаштавање српске архитектуре и српских архитеката, у: *Критички тамбиш. Осврћи на савремену архитектуру Србије*. Stylos, 177–180.
- Јовановић, М. (2006). Криза и историја. Друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века. *Годишњак за друштвену историју* 1–3, 89–113. www.udi.rs/wp-content/uploads/2020/03/06/.-m_jovanovic_2006-pdf
- Кадијевић, А. (2010). *Архитектура и дух времена*. Грађевинска књига.
- Kadijević, A. (2013). Strategije novog srpskog sakralnog graditeljstva i njegov uticaj na neposredno okruženje (1990–2012). *Zbornik seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 9, 103–113.
- Kadijević, A. & Pantović, M. (2014). The Concepts and Identity of the New Serbian Orthodox Ecclesiastical Architecture, in: *Between Concept and*

- Identity*, ed. E. Fernández-Cobián. Cambridge Scholars Publishing, 119–132.
- Kadijević, A. & Kovačević, B. (2016). Degradative urbanistic and architectural aspects of the project „Belgrade Waterfront“ (2012–2016). *Matica Srpska Journal for Fine Arts* 44, 367–377. https://maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSLU_44_1.pdf
- Kadijević, A. (2019a). La crise de l'architecture d'auteur dans la culture post-globale en Serbie, in: *Innovation culturelle et transformation des villes*, eds. B. Mickov, F. Thuriot. L'Harmattan, 155–167.
- Кадидевић, А. (2019б). Глобализација као рестриктивна културна пракса и елементи њене предисторије у српској архитектури. *Наслеђе XX*, 115–133. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-605X/2019/1450-605X1920115K.pdf>
- Kaminer, T. (2011). *Architecture, Crisis and Resuscitation. The Reproduction of Post-Fordism in Late-Twentieth-Century Architecture*. Routledge.
- Kovenc Vujić, A. (прир.), (2002). *50 beogradskih arhitekata (rođenih posle 1945)*. Akademska misao.
- Ковенц Вујић, А. (прир.), (2011). *Српски архитекти 2000–2010*. Инжењерска комора Србије, Друштво архитеката Београда.
- Kuzović, D., Gligorijević, Ž. (2018). De-Modernization of Architectural and Engineering Profession in Serbian Society at the end of the 20th Century. *Association for Architectural Education & Springer*, 43–59.
- MacEwen, M. (1974). *Crisis in Architecture*. RIBA Publications.
- Манић, Б. (2016). *Савремена архитектура цркава Српске православне цркве: програме и пројекцијска пракса* (докторска дисертација). Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Милетић Абрамовић, Љ. (2007). *Паралеле и контрасти. Српска архитектура 1980–2005*. Музеј примењене уметности.
- Mitrović, M. (2012). *Arhitektura Beograda 1950–2012*. Službeni glasnik.
- Mladenović, M. (2006). Umetnost „devedesetih“ i naša arhitektura / O aktuelnosti, u: *Projekti vizuelnih umetnosti*, ur. D. Jelenković. Centar za kulturu Pančevo, Galerija savremene umetnosti, 108–121.
- Несторовић, Б. (1951–1952). Законитости у успону архитектуре и у њеној декаденцији. *Зборник радова Архитектонског факултета*, 10–18.
- Pérez Gómez, A. (1983). *Architecture and the crisis of modern science*. The MIT Press.
- Perović, M. (1998). Srpska arhitektura poslednje decenije XX veka. *Zbornik radova. Materijali Sveska* 75, 145–166.
- Perović, M. (2003). *Srpska arhitektura XX veka. Od istoricizma do drugog modernizma*. Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, B. & Rašković, I. (2011). *Tradicija – tranzicija: upotreba nasleđa u arhitekturi*. Arhitektonski fakultet, Orionart, IAUS.
- Polak, N. (1990). O heterotopiji izmještene sobe. *De Re Aedificatoria* 1, 61–68.
- Prodanović, M. (2001). *Stariji i lepši Beograd*. Stubovi kulture.
- Pušić, Lj. (2001). *Održivi grad: ka jednoj sociologiji okruženja*. Nova.

- Sadri, H. (ed.), (2018). *Neo-liberalism and the Architecture of the Post Professional Era*. Springer.
- Spasić, I. (2019). The Symbolic Markers of Belgrade's Transformation: Monuments and Fountains, in: *Experiencing postsocialist capitalism: Urban changes and challenges in Serbia*, eds. J. Petrović, V. Backović. Faculty of Philosophy, 105-126.
- Stiller, A. & Kovačević, B. (eds.), (2011). *Belgrade//Momente Der Architektur/ Belgrade// Moments in Architecture*. Mury Salzmann Verlag.
- Stiller, A. & Kovačević, B. (eds.), (2015). *Serbien. Stadt als regionaler kontext für architektur/Serbia. The city as a regional context for architecture*. Mury Salzmann Verlag.
- Stojanović, B. (1994). Neki od uzroka krize u stambenoj izgradnji, u: *Unapređenje stanovanja 1*. Arhitektonski fakultet u Beogradu, 255–259.
- Стојановић, М. (2020). Дубровник 1950/1956 – озваничење модерне архитектуре у социјалистичкој Југославији. *Флојстџон* 28, 331–341.
- Stojkov, B. (ur.), (2016). *Pametna grad u Srbiji: mogućnost sistematske implementacije*. Akademija inženjerskih nauka Srbije.
- Stupar, A. (2009). *Grad globalizacije*. Orion art.
- Tournikiotis, P. (1999). *The Historiography of Modern Architecture*. The MIT Press.
- Hauser, A. (1965). *Mannerism*. Routledge and Keagan Paul.
- Čekić, J. (2015). Estetizacija kapitala i kreativnost, u: *Kulturna transformacija grada*, ur. B. Mickov, D. Ilić. Zavod za kulturu Vojvodine, 89–95.
- Dženks, Č. (1985). *Jezik postmoderne arhitekture*. Vuk Karadžić.

Aleksandar Kadijević, PhD*

THE IMPACT OF SOCIAL CRISES ON THE DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE WITH REFERENCE TO THE SITUATION IN SERBIA FROM 1990 TO 2021.

Abstract: The paper examines the impact of social crises on the development of architecture, with an emphasis on the situation in Serbia from 1990 to 2021. After the wars of 1990s, followed by economic stagnation and the devastation of cultural heritage, a crisis of authorial architecture began in the neoliberal system of construction, characteristic of the global post-professional era. Apart from the expansion of „investor urbanism“ and political voluntarism in the field of construction, it was also caused by the forced enlargement of design teams, favoring foreign architects for the construction of iconic buildings, commercialization of the profession, staff inflation and non-transparency of public procedures.

Key words: Serbia, social crisis, architecture, urbanism, globalization

* Full professor, Department for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, akadijev@f.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд
72(497.1)“19/20“(082)
930.85(497.11)(082)

КУЛТУРНА баштина и криза : херитолошки и
архитектонски аспект : тематски зборник / уредник
Александар Кадијевић. – Београд : Универзитет, Филозофски
факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). – 148 стр. :
илустр. ; 24 cm

„Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког
пројекта Човек и друштво у време кризе ...“ --> колофон. –
Тираж 200. – Стр. 7–9: Предговор / Александар Кадијевић и
Милан Попадић. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-170-7

1. Кадијевић, Александар, 1963- [уредник] [аутор додатног
текста]

а) Архитектура -- Србија -- 20в -- 21в -- Зборници б) Културна
добра -- Србија

COBISS.SR-ID 44223241

Стање кризе у јавном, институционалном, теоријском и практичном третирању баштине, као у новијој архитектонско-урбанистичкој пракси у Србији, овим тематским зборником је слојевито осветљено. Подстицајан за даља просуђивања, али и превладавања криза у тим областима, задуго ће бити незаобилазан у будућим истраживањима. Осим пажње научне јавности, својом актуелношћу ће привући интересовање најшире публике.

Из рецензије др Александре Ступар

Аутори су компетентни стручњаци који су у оквиру својих специјалности користили научну методологију и прворазредне историјске изворе и дошли до једног низа нових увида, који су својим садржајем значајни за историографију, а својим постојањем важни за историју уметности као дисциплину.

Из рецензије др Предрага Драгојевића

Спој херитолошког и архитектонског погледа на заштиту, употребу, интерпретацију, али и реинтерпретацију баштине у доба савремених криза, основна је специфичност овог тематског зборника. Он је стога значајна полазна позиција за разматрање оваквих и сличних истраживачких тема.

Из рецензије др Верене Перко

